

ÇORUM BELEDİYESİ

ULUSLARARASI OSMANLI MEDENİYETİ'NDE

Şehir

SEMPOZYUMU

25 - 27 KASIM 2011

ÇORUM BELEDİYESİ

ÇORUM BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
Tel: 0 364 225 08 10 / 1542 Faks: 0 364 212 19 45
www.corum.bel.tr

Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

Çorum Belediyesi Adına İmtiyaz Sahibi / Owner
Muzaffer KÜLCÜ

Yayın Yönetmeni / Publication Executive
Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Yayın Koordinatörü / Publication Coordinator
Zeki GÜL

Editör / Editor
Salih KARSLIOĞLU

Düzenleyen / Organized by
Çorum Belediye Başkanlığı

Kapak Tasarım / Cover Design
Sinan KAÇIR

Uluslararası Osmanlı Medeniyeti'nde Şehir Sempozyumu
International Symposium on City at Ottoman Civilization

25-27 Kasım / November 2011

Basım Yeri
Ankara Okulu Bas. Yay. San. Tic. Ltd Şti. / ANKARA

Düzenleme Kurulu / Executive Committee

- Muzaffer KÜLCÜ**, Çorum Belediye Başkanı / Mayor of Corum Municipality
Prof. Dr. Reha Metin ALKAN, Hitit Üniversitesi Rektörü / Rector of Hitit University
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi / Istanbul University
(Sempozyum Yürütücüsü)
Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı / Hitit University
Prof. Dr. Yasin AKTAY, Selçuk Üniversitesi Öğretim Üyesi / Selçuk University
Prof. Dr. Ziya KAZICI, Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi / Marmara University
Doç. Dr. Yavuz BAYRAM, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi / Ondokuz Mayıs University

Danışma Kurulu / Advisory Board

- Prof. Dr. Semavi EYİCE**, Türkiye
Prof. Dr. Valeria GONZALES, Amerika Birleşik Devletleri
Prof. Dr. Ruşen KELEŞ, Türkiye
Prof. Dr. Ahmet ŞERİF, Makedonya
Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN, Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞEKER, Türkiye
Prof. Dr. Osman ÇETİN, Türkiye
Prof. Dr. Mefahil HIZLI, Türkiye
Prof. Dr. Bahattin YEDİYILDIZ, Türkiye
Prof. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA, Türkiye
Dr. Halit EREN, Türkiye
Prof. Dr. Abdüsselam ULUÇAM, Türkiye
Prof. Dr. Mehdi İLHAN, Türkiye

Sekreteryaya/ Secretary

Murat ERDEM
Salih KARSLIOĞLU
Araş. Gör. Dr. Mehmet ALICI

HARİCİYE EVRAKINA GÖRE OSMANLI SON DÖNEMİNDE GAYRİ MÜSLİMLERE TANINAN HOŞGÖRÜ	181
Dr. Mehmet ALICI	
19. ASRİN İLK YARISINDA TOKAT ŞEHRİNDE KİTAP KÜLTÜRÜ	191
Prof. Dr. Ali AÇIKEL	
"THE FRANKS OF NINETEENTH-CENTURY SMYRNA: COMMUNITY, CULTURE AND COMMERCE"	215
Walter L. Sargent.....	
AVRUPALILARA GÖRE 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA RAMAZAN VE İSTANBUL'DA RAMAZAN GÜNLERİ	229
Doç. Dr. Necmettin ALKAN.....	
ŞEHİR VE KADIN: XVIII. YÜZYILINDA ORTALARINDA DİYARBAKIR'IN GAYRİMÜSLİM KADINLARI	237
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih ERKEK	
OSMANLI ŞEHİRLERİ, MİLLET SİSTEMİ VE ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK	247
Yrd. Doç. Dr. Metin UÇAR	
MEKÂN, İCRA VE ALGI YÖNÜYLE İMPARATORLUK BAŞKENTİ'NDEN "AVRUPA KÜLTÜR BAŞKENTİ"NE	255
Doç. Dr. M. Mete TAŞLIOVA	
GELENEKSEL MEKÂN TASAVVURUNUN OSMANLI MEDENİYETİNDEKİ İZDÜŞÜMLERİ	275
Yrd. Doç. Dr. Ramazan ADIBELLİ.....	
MEYDANLARIN KENT YAŞAMINDAKİ YERİ VE OSMANLI'DA KENT MEYDANLARI	291
Yrd. Doç. Dr. Ethem Kadri PEKTAŞ	
BALKAN ŞEHİR KİMLİĞİNDE OSMANLI İMGESİ	305
Arş. Gör. Selçuk SEÇKİN	
İMPARATORLUK ALGISI KÜLTÜR VE ŞEHİRCİLİK	315
Prof. Dr. Mehmet EVKURAN	
OSMANLILARDA BAYINDIRLIK ÖRNEĞİ OLARAK MEKKE SU YOLLARININ 1713'TEKİ TAMİRİ	327
Doç. Dr. Temel ÖZTÜRK	
العمارة والحياة في فلسطين في العصر العثماني	337
الدكتور عائشة صالح أبو صلاح.....	

OSMANLILARDA BAYINDIRLIK ÖRNEĞİ OLARAK MEKKE SU YOLLARININ 1713'TEKİ TAMİRİ

Doç. Dr. Temel ÖZTÜRK*

Özet

Mekke, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi (1516-1517) sonrasında Osmanlıların idaresine girmiştir. Daha önce Memlukların idaresinde olan bu şehir, Osmanlı yönetim anlayışı çerçevesinde merkez tarafından kontrolü esas olan "emir ve şerif"lerle yönetilmiştir. Asırlar boyu Müslümanlar için kutsal bir nitelik taşıyan Mekke, Müslümanların kontrolünde titizlikle muhafaza edilmiştir. Osmanlılar açısından da kutsal bir mekân olan şehir, devletin merkez dışında diğer şehirlerine oranla daha çok ilgiye mazhar olmuştur. Bu ilginin kaynağı, öncelikle "Kâbe"nin buradaki mevcudiyeti ölçüsünde "Hac" görevi olsa da, şehrin kalabalık bir nüfusa sahip olmasıyla da yakından ilişkilidir.

İşte bu iki etken Osmanlıların şehre bakış açısını belirleyen, onun asırlar boyu taşıdığı fonksiyonuna bağlı bayındırlık çalışmalarına da vesile olmuştur. Bu yönde Osmanlılar Mekke'nin imarı veya ihtiyaca binaen çeşitli yerlerinin tamiri üzerinde durmuşlardır. Bu bildiriye arşiv kaynaklarıyla izah edilecek olan bu husus bilhassa 1713'teki bir masraf defterine dayalı olarak su yollarının tamir faaliyetlerini içermektedir. Bu yöndeki tamirlerin izahı Osmanlıların şehirdeki bayındırlık faaliyetlerini ortaya koyarken, şehre verdikleri önemi de göstermektedir. Ayrıca bu arşiv kaynağı Mekke'de Osmanlılar tarafından tarihi süreçte su yollarının tamir çalışmalarına dair genel bir görüntüyü vermesi açısından da oldukça ilginçtir. Bu kaynağın değerlendirilmesi sırasında tamirlerin neden yapıldığı ve şehre hangi yönde yarar sağladığı yanında hangi bölgelerde gerçekleştirildiği üzerinde de durulmuştur. Öte yandan tamir aşamasındaki çalışmalar ve bunların fiyatları da kültür ve iktisat tarihi açısından dikkate değer yorumlamaları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlılar, Mekke, Su Yolları, Bayındırlık, Tamir.

Giriş

Osmanlıların, çağdaşı olan devletler içerisinde modern manada idari bir yapı geliştirdikleri devletin çeşitli birimleri ve yapıları üzerindeki araştırmaları ortaya konulmaktadır. Bilhassa tüm siyasi yapıların toplumsal bir zorunluluk olarak üzerinde durduğu ve şehirleşme açısından bir kriteri de ortaya koyan su kaynakları ve bunların halka ulaştırılması modern bir devlet yapısının izahı açısından dikkat çekici hususlardandır. Zira Osmanlı şehirlerindeki birçok çeşme ve su kaynaklarının mevcudiyeti bunu teyit eden özelliklerdendir. Suyun kaynağından itibaren halka arz edilmesi için yapılan tüm çalışmalar bu yönde büyük bir organizasyonu da gerekli kılmaktadır. Özellikle nüfusun kalabalık olduğu bölgelerdeki bu çalışmaların dikkatli ve geniş bir organizasyon ile yürütüldüğü bilinmektedir. Bu açıdan Osmanlıların ayrı bir önem verdikleri Mekke'de gerçekleştirilen benzeri faaliyetler

* KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: tozturk61@gmail.com

özelde şehir medeniyeti genelde ise modern bir devlet yapısının gereğini ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere Mekke, Arap yarımadasında su kaynakları bakımından fakir olan yerleşim birimlerinin başında gelir. Kâbe'nin yapılmasıyla birlikte su ihtiyaçlarının karşılanması için kuyular açılmıştır. Bu yönde Zemzem Kuyusu şehirdeki en önemli su kaynağı olma özelliğini günümüzde de sürdürmektedir. Mekkeliler, tarih boyu su ihtiyaçlarını bu kuyudan başka dağların eteklerindeki pınar ve havuzlardan karşılamışlardır. Bilhassa İslam sonrası yeni kuyular açılıp eskileri islah edilirken Mekke dışından kanallarla şehre su getirilmiştir. İşte bunlar içerisinde "Ayn-i Zübeyde" olarak da isimlendirilen ve Osmanlılar tarafından üzerinde çokça durulan su kaynağı dikkat çekmektedir.¹

Ayni Zübeyde su yolu Abbasi Halifesi Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde Hanım tarafından yaptırıldığından "Zübeyde'nin Suyu" olarak da isimlendirilmekle birlikte suyun geçtiği bölge itibariyle "Ayn-i Huneyn" ve "Ayn-i Arafat" adlarıyla da bilinmektedir.² 828'de 1.7 milyon miskal altın harcanarak Tâif yolu üzerindeki Tâd Dağı'nın eteğinden çıkan su, Zübeyde Hanım tarafından Arafat'a getirilmiş, burada yapılan havuz vasıtasıyla çevreye taksim edilmiş ve kalan su kanallarla Mekke'ye ulaştırılmıştır. Huneyn Vadisi geçilerek suyun Arafat ve Mekke'ye getirilmesiyle hem Arafat'ta hac esnasında hem de Mekke'de çekilen su sıkıntısı büyük bir ölçüde çözüme ulaştırılmıştır. Ancak bu su yolu zamanla gelen sel sularıyla yer yer tahrip olmuştur. Bu yönde tarihi süreçte sık sık tamir edilen Ayn-i Zübeyde su yolunun ilk önemli tamiri Abbasi halifelerinden Mütevekkil-Alellah Cafer b. Muhammed tarafından yapılmıştır. Bu tamirden sonra periyodik olarak 30 yılda bir yapılan tamirlerde sellerle dolan kanallar temizlenerek genişletilmiş ve suya yeni kaynaklar eklenmiştir.³

Osmanlılar, Mısır Seferi (1516-1517) sonrasında Mekke'yi yönetimleri altına aldıklarından beri Ayn-i Zübeyde su yolu üzerinde önemle durmuşlardır. Zira Müslümanların hac ve umre dolayısıyla ziyaret ettikleri bu şehrin idaresini üstlenen Osmanlılar bu kutsal organizasyonu da devralmışlardır. İslam tarihi boyunca şehre özel bir mevki kazandıran bu organizasyon içerisinde su ihtiyacının tespiti ve temini de ayrı bir yer tutmaktaydı. İşte bu yönde Osmanlıların Ayn-i Zübeyde üzerinde yaptıkları tamir çalışmalarıyla Arafat ve Mekke bol suya kavuşturulmuştur. Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlılar zamanında yapılan ilk tamir Kanuni döneminde 1524-1530 yıllarında gerçekleştirildi. Akabindeki en önemli tamir faaliyeti Kanuni'nin kızı Mihrimah Sultan tarafından yapıldı.⁴ 1573'te tamamlanan bu tamirde Arafat'tan Müzdelife'ye giderken yolun sağ tarafında yer alan ve Zübeyde Hanım tarafından yaptırılan kemerler onarım ve ilavelerle sağlamlaştırılmıştır. Bundan sonra Osmanlıların bu su yolu üzerinde yaptıkları tamir çalışmaları yüzyıllar itibariyle devam ettirilmiştir. Bunların çoğu

1 Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *DİA*, C. 28, Ankara 2003, s. 561.

2 Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 279.

3 M. L. Bilge, a.y.

4 MD, 5, s. 391, 444; MD, 6, s. 435, 440, 448, 450-451.

ve kayınlamelerde ve Osmanlı Arşivlerindeki vesikalarda çokça yer alması yanında modern araştırmalar tarafından da ortaya konulmuştur.⁵ Ancak şu ana kadarki araştırmalar içerisinde yer almayan 1713'teki tamir faaliyetine yönelik hazırlıklar Osmanlı şehircilik anlayışında bayındırlık açısından önemli bir kriteri işaret etmektedir.

1713 yılında Mekke'deki su yollarından bilhassa Ayn-i Zübeyde su yolu tamiri hakkında bilgi veren arşiv kaydı keşif ve tamir defteri niteliğinde yapılacak işin fizibilitesi ve masrafı hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Defter, Başbakanlık Osmanlı Arşivi içerisindeki Maliyeden Müdevver Defterleri tasnifinde 6210 numarada bulunmaktadır. Toplam 3 sayfadan oluşan defter, yapılacak iş hakkında genel bir bilgiyi yansıtan ana bir girişle başlamakta ve yapılacak işin kısım kısım tafsilatını sunmaktadır. Defterin ilk girişinde Allah'a hamd ve övgüyü belirten "Elhamdü lillâhillezî hedâna lihâzâ vemâ künnâ linehtediye levlâ en hedânallâh" ifadesi yer almaktadır.⁶ Bu defter daha önce yapılan bu su yolu tamirleriyle benzer ve farklı güzergahları da içermesi bakımından dikkat çekici bir hususa sahiptir. Defter, iş ve masraflar hakkındaki bilginin akabinde şehrin önde gelenlerinin yer aldığı bir onay sayfasıyla son bulmaktadır. Bu husus bilhassa Mekke yönetimiyle yakında ilişkilidir. Yani burada şehircilikle ve dini kurumlarla ilgili düzenlemeler, başta şerif veya kadı olmak üzere bütün nüfuzlu kişilerin görüşleri alındıktan sonra yapılıyordu.⁷ Haliyle 1713 yılında Mekke'deki Ayn-i Zübeyde su yollarının tamirinde de aynı bürokrasi takip edilmiştir.

Tamirin Amacı, Malzemesi ve Görevlileri

Hicaz gibi suyun kıt olduğu bir bölgede bilhassa hac döneminde su tüketiminin olağanüstü artış göstermesi su temini meselesini hayatî kılmaktadır. Bu yönde Osmanlılar bölgede yaşanan su sıkıntısının giderilmesi için ciddi çalışmalar sergilemişlerdir. Örneklerine kısaca yukarıda değindiğimiz bu çalışmalar içerisinde Arafat'ta bulunan Ayn-i Zübeyde kuyularından Müzdelife ve Mekke'ye ulaşan su yolları, Osmanlılar döneminde genişletilmiş ve ciddi tamir görmüştü. Bu yönde Kanuni ve II. Abdülhamit dönemlerinde önemli tamir faaliyetleri yürütülmüştür. "Ayn-ı Arafat" da denilen ve Mekke-i Mükerrreme'ye içme suyu taşıyan şebeke Sultan Süleyman zamanında hemen hemen tamamen bozulmuştu. Bu yönde Mekke-i Mükerrreme halkı çok perişan bir duruma düşmek üzere iken söz konusu su yolları temizlenmiş ve yeniden içme suyu akıtılmaya başlanmıştır. Uzun zaman Mekke-i Mükerrreme'ye su veren bu teşkilat daha sonra Sultan II. Abdülhamit zamanında tekrar bozulmaya başladı ise de, bu padişah tarafından hemen gereken tamirat yaptırılarak tekrar hizmete sokulmuştur. Ancak bu sefer söz konusu su yolları eskisinden daha geniş ve sağlam bir şekilde yaptırılarak halkın her türlü su ihtiyacına cevap verebilecek hale getirilmiştir.

5 Ayn-i Zübeyde su yolundaki Osmanlı dönemindeki tamir çalışmaları için bkz. M. L. Bilge, adı geçen madde, s. 279-280.

6 MAD, No: 6210, s. 2.

7 Ş. Tufan Buzpınar ve Mustafa S. Küçükbaşçı, "Harameyn", *DİA*, İstanbul 1997, s. 155.

Görüldüğü üzere Mekke'deki su yollarının tamiri veya onarımı onların bozulması üzerine yapılmaktaydı. 1713'teki tamir çalışmaları da aynı gayeye hizmet için yapılmıştı. Su yollarının bozulmasında en önemli etken sel ve kum fırtınaları idi. Her iki unsur da kanalların tıkanmasına ve mevcut çeşmelerden su temininin yapılamamasına neden olmaktaydı. Böyle bir durumda ise Osmanlıların kalabalık şehirleri arasında yer alan Mekke'de bir Kerbelâ havası oluşmaktaydı. Bilhassa hac zamanı bu had safhalara çıkmakta ve müminler büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmaktaydı. İşte müminlerin bu sıkıntısını gidermek ve İslam inancında önemli hayır çalışmalarından biri olarak değerlendirilen bu faaliyetin gerçekleştirilmesi Osmanlı hayır sahiplerini bu alana yöneltmekteydi. Zaten devletin yönetimi bu derece kalabalık bir şehirdeki böyle ciddi bir sorunu görmemezlikten de gelemezdi. İşte hem devlet olmanın şehir yönetimine yansıttığı bayındırlık çalışması muvacehesinde hem de belki de bunun da fevkinde yer alan hayır kazancının yükselmesi yönündeki tutumlar sonucu 1713'te bozulan su yollarının tamir ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Osmanlıların bu su yolu üzerindeki rutin tamir işlemleri ölçüsünde (30 yılda bir) 1713'teki tamirin gerekliliği de ortaya çıkmaktadır. Zira bundan önceki Karlofça öncesi savaşlar döneminde uzun bir müddet yapılamayan ciddi tamir çalışmaları bu yılda kendini göstermiş ve bundan ancak 44 yıl sonra benzer bir tamir çalışması daha gerçekleştirilmiştir.⁸

Su yollarının tamirinde demir boru, kurşun, filtre makinesi gibi çeşitli malzemeler kullanılırdı. Bu malzemenin genellikle gayr-i Müslimlerden satın alındığı ve bazen de Avrupa'dan ithal edildiği bilinmektedir. Bunların yanında kireç ve kereste de kullanılan yaygın malzemeler arasındaydı. Tamir malzemelerinin çoğu ve su yolunda çalışanların yiyecek ihtiyaçları genellikle en yakın merkezden temin edilir ve bina eminine teslim edilirdi. Ayn-i Zübeyde ve Mekke'deki diğer su yollarının tamiri için gerekli malzeme ve buğday çoğunlukla Mısır'dan getirilmekte idi.⁹

Su yolu hizmetinde çalışacaklar rutin işçi sınıfı içerisinde zikredilen taşı, demirci, marangoz ve ırgat gibi elemanlardan oluşmaktaydı. İşin başındakiler ise merkezden emirlerle tayin edilirdi. 1713'teki hizmette öncelikle durum tespiti ve tamirin gerçekleştirilmesi sırasında merkezden Hac Mutemedi Mehmed Beyk bin Hüseyin Paşa görevlendirilmişti. Bu tamirde yapılacak olan çalışmanın belli bir plan çerçevesinde yürütülmesi ve muhasebesinin hesaplanması için de çeşitli mühendisler ve erbab-ı hibre (bilirkişiler) tayin edilmişti. Bunlar 1713'teki tamir çalışmasına ilişkin keşif tespitinin yapılmasında etkin rol oynamış ve raporun sonunda tamire ilişkin çalışmaların teyidinde dair isimleri belirtilmiştir.¹⁰ Tüm bu çalışanların atları ve yiyecekleri merkezin tayin ettiği görevli uhdesinde temin edilerek dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Aslında bu noktada tamir öncesi yapılan keşif çalışmaları tamirin ana görüntüsünü de ortaya çıkartmakta ve 1713'teki bu tür bir faaliyet tamirin yönünü de belirtmektedir.

8 M. L. Bilge, adı geçen madde, s. 280.

9 M. Mehdi İlhan, "Osmanlı Su Yollarının Sevki ve İdaresi", <http://dergiler.ankara.ed.tr/dergiler/18/940/11700.pdf> (erişim 13 Temmuz 2011), s. 51-52.

10 MAD, No: 6210, s. 2-3.

Su yolu tamir veya onarımına başlamadan önce merkezden gelen bir emir üzerine bölgede su yolcuları başının direktifinde işten anlayanlara bir keşif yaptırılır ve bu keşif merkeze gönderilirdi. Bu keşifte gereğine göre su yolunun nerede yapılacağı suyun alınacağı yer ile suyun ulaşacağı yer arasında ne kadar mesafe olduğu, çalışmanın ne kadar zaman alacağı, ne kadar malzeme gerektiği, kaç akçaya ihtiyaç olduğu, başkalarının hakkına tecavüz edilip edilmediği ve herhangi bir vakfa zararı olup olmadığı bildirilirdi. Keşif bilhassa işten anlayan bir mühendisin veya üst düzey bir memurun başkanlığında mimar ve su yolcuları tarafından yapılarak bir deftere işlenirdi. Tamir veya onarım masraflarını içeren bu keşif defteri incelenmek üzere bir komisyona takdim edilir ve karara bağlanırdı. Bu komisyonlar genelde kadı başkanlığında naib ve yörenin önde gelenleri tarafından toplanmaktaydı. 1713'teki keşfi içeren komisyon, mevcut raporu olumlu karşılamış ve tamir faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Tamir faaliyeti için gerekli komisyon 8 kişiden oluşmaktaydı. 1713'teki tamir faaliyetine ilişkin çalışmayı onaylayan komisyonun başında dönemin Mekke Kadısı Süleyman bulunmaktaydı. Kadının yardımcısı niteliğinde Harem-i Şerif Naibi Ahmed ibn Esseyid Mehmed yer almaktaydı. Mekke söz konusu olunca komisyon içerisinde 4 mezhebin müftüleri bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde Mekke'nin Hanefi Müftüsü Abdülkadir bin Ebu Bekri's-siddîki, Maliki Müftüsü Mehmed Rahman bin Taceddin, Şafi Müftüsü Ahmed et-Taberî, Hanbeli Müftüsü Ebu Bekir ibn Ahmed yer almaktaydı. Yine bu komisyon içerisinde Mekke Şeyhi El-Hac Halil ve Beytullahi'l-haramın fatihi Mehmed ibn Abdülmü'tî Eş-Şeybî bulunmaktaydı. Tüm bu kişiler tamir için yapılan çalışmanın gerekliliğini ve masrafların doğruluğunu onaylamışlardı.¹¹

Tamirin Mesafesi ve Niteliği

1713'te Mekke'deki su gözelerinin kanallarına ilişkin yapılan yenileme ve tamir çalışması çoğunlukla Ayn-i Zübeyde suyu üzerinde yürütülmüştür. Ancak bunun yanında farklı su kanalları ve özellikle "Zemzem" kuyusu için de bazı çalışmalar yapılmıştır. Su yollarına ilişkin yapılan bu çalışmada toplam 48.528 zira¹² yani yaklaşık 26.224,5 metre uzunluğunda bir mesafe yenilenmiş ve tamir edilmiştir. Ancak Numan Vadisi'nin tepesinde toplanan suyun temizlenmesi için yapılan çalışmaların buradaki uçurumlar ve yarıklar dolayısıyla sonuçsuz kalmasından ötürü yaklaşık 234 metrelik bir mesafe tamir dışı kalmıştır. Neticede toplam 48.098 zira yani yaklaşık 25.992 metrelik bir mesafe tamir çalışması içerisinde değerlendirilmiştir. Görüldüğü üzere yaklaşık 26 kilometrelik bir mesafedeki su yollarının tamiri gerçekleştirilmiştir. Bu mesafenin ayrıntıları ise yapılan çalışmadaki coğrafi bölgeyi de açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre tamir ve yenileme çalışmasında Numan Vadisi'nde 3366, Kessar ve Arafat'ta 1908, Muğammes'te 2041, Hazm'da 2692, Bilat'ta 2923, Müzdelife'de 2432, Mefcer'de 3993 ve en uzun mesafe çalışması ile Mekke'de Bezabiz'e kadar olan yerlerde

11 MAD, No: 6210, s. 3.

12 Bir zira ortalama 54,04 cm'dir. Bkz. Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 67.

5076 metre kanal tamir çalışması sonucu gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bunların toplamını oluşturan ilk sonuçta yaklaşık 24.377 metrelik alandaki su kanalları temizlenmiş ve onarılmıştır. Ayrıca bu mesafeye Bereketi Maçın'den Muallâ'ya kadar olan ve Gece Sokağı olarak adlandırılan su yollarının tamiri de eklenmiştir. Bu su yolunun 1848 metrelik tamiri ile toplam mesafe yaklaşık 26 kilometreye ulaşmıştır. 26 kilometrelik tamir çalışmasının yaklaşık 24.5 kilometresi üzerinde ağırlıklı durulmuştur.¹³

1713'te Mekke'deki su yollarının tamiri için 24.5 kilometrelik mesafede gerek yeraltında gerekse yer üstünde çalışmalar yürütülmüştür. Numan Vadisi'ndeki çalışmanın tamamı yerin altında yapılmıştır. Kessar ve Arafat'ta yapılan çalışmanın 935 metresi yerin altında 973 metresi yerin üstünde gerçekleştirilmiştir. Muğammes ve Urne'deki mesafenin tümü yer altındaki çalışmayla tamamlanmıştır. Hazm'daki çalışmanın 1971 metresi yer altında 721 metresi de yer üstünde gerçekleştirilmiştir. Müzdelife'deki su kanallarına yönelik çalışmanın tamamı yerin altında gerçekleştirilmiştir. Bilat'taki çalışmanın tamamı da yerin üstünde yapılmıştır. Mefcer'deki çalışmanın 3741 metresi yer üstünde 251 metresi de buranın son kısmı olarak yer altında yapılmıştır. Yine yer altı ve yer üstünde yapılan bu nevi çalışmada önemli bir kısım Mefcer'den Mekke'deki Bezabiz'e kadar olan yerde gerçekleştirilmiştir. Meabde ve Haseki Sultan Vakfı dışında Bezabiz'e kadar olan 4814 metre yer altında, Meabde ve Haseki Sultan Vakfı'nı içeren 262 metre yer üstünde yapılmıştır. Tüm bu çalışmalar neticesinde 15.762 metrelik mesafe yer altında, 8613 metrelik mesafe de yer üstünde onarılmıştır. Yer altında yapılan çalışmaların birinde Hazm'dan iki mevzide kanalın sonuna kadar su tutuldu. Bunun için kanal yükseltme çalışması gerçekleştirildi ki bu da yaklaşık 196 metrelik bir mesafede yapıldı. Ayrıca yine yerin altında Müzdelife'den önceki yerde 13,5 metrelik bir mesafede düzenlemeler yapıldı.¹⁴

Yer üstünde yapılan çalışmalar kanalların içinin ve dışının yenilenmesi ve temizlenmesini de içeren bir faaliyeti ortaya koymaktaydı. Tamirin gerçekleştirildiği yılın öncesinde yani 1712'de su kanalının içi ve dışındaki çalışmalarda toplam 2488,5 metrelik bir alanda yenileme ve temizleme yapılmıştı. Bu çalışmalara ek olarak 1713'teki tamirde toplam 3548 metredeki su kanallarının içi ve dışı temizlenip yenilenmiştir. Bunların dışında yer altında ve yer üstünde kalan kısımlardan bazıları bölüm bölüm temizlenmiştir. Yapılan bu çalışmalar neticesinde kanalın tamamı temizlendi ve yerin altında da herhangi bir pürüz kalmadı. Geriye tek kalan Meabde'de Kubbetü'l-Mukassem'den önceki mevkide bulunan kanallar da temizlenerek çalışmalar tamamlanmış oldu. Bu hususta bilhassa kanallara düşen kayalar kırılıp buradan çıkarılmak usulüyle temizlenme gerçekleştirilmiş oldu.¹⁵

13 MAD, No: 6210, s. 2.

14 A.y.

15 A.y.

Tamirin Masrafı

Mekke'deki hatta sadece burada değil devletin diğer bölgelerindeki su yollarının tamirleri malî açıdan oldukça masraflı çalışmaları ortaya koymaktadır. Bu masrafların çoğu başta devlet bütçesinden olmak üzere padişahın kendisi, hayır sahipleri ve bilhassa vakıflar aracılığıyla finanse edilirdi. Mekke'deki su yollarının tamiri daha çok vakıfların gelirleriyle finanse edilmekteydi. Bu yönde birden fazla vakfın müşterek kullandığı suların her türlü masrafları da kendilerine dağıtılarak suyun miktarına göre aralarında paylaştırılırdı.

1712'de Mekke su yollarının sınırlı tamiri için toplam 74.769,5 kuruş harcanması planlanmış ve bu miktar 1713'teki tamire aktarılmıştır. Böylece bu yılda planlanan tamir faaliyeti daha geniş bir uygulamayla 1713'te gerçekleştirilmiştir. 1712'deki keşfe konu olan masrafın 58.016,5 kuruşu su oluklarının yenilenmesine, 12.050,5 kuruşu su olukları dışındaki imalat çalışmasına, 3155 kuruş Harem-i Şerif ve Anbe'deki su kanallarının masraflarına ve 1547,5 kuruşun da çeşitli giderlere harcanması planlanmıştı.¹⁶

1713'te Mekke'deki su yollarının tamir ve temizliği için gerekli masrafların dökümünü yansıtan defterde su yolları, Ayn-i Zübeyde'nin diğer isimleriyle adlandırılan Ayn-i Arafat ve Ayn-i Huneyn olarak zikredilmekte ve ayrı ayrı muhasebeleri oluşturulmaktaydı. Burada yapılan çalışmaların harcamaları mufassal bir şekilde belirtilmektedir. Ayrıca bu çalışmalar sırasında Zemzem kuyusunun çatısının tamirine ilişkin masraf da yer almaktadır. 1713'teki Ayn-i Arafat suyu üzerinde yapılan çalışmaların masrafı toplam 86.063,5 kuruşa ulaşmıştır. Bu miktarın 48.980,5 kuruşu su oluklarının yenilenmesi ve kanallarının tamirine sarf edilmiştir. 26.144 kuruş ise oluk ve kanalların nakline, yükseltilmesine, düzenlenmesine ve onarılmasına harcanmıştır. 6982,5 kuruş su yollarının tamiri ve suyun teraziye alınması için gerekli masraflara tahsis edilmiştir. Geri kalan 3956,5 kuruş da kanalların açılması ile havuzların oluşturulmasına sarf edilmiştir. Ayn-i Huneyn suyunun imareti için de aynı yıl toplam 10.363,5 kuruş harcanmıştır. Zemzem kuyusunun çatısının tamiri ve Anbe kanallarının tamamlanması için 11.012,5 kuruş harcanmıştır. Ayrıca bu ilk ana toplamda yer alan Numan Vadisi'ndeki havuzların yenilenmesi için de 8995,5 kuruş sarf edilmiştir. Böylece ilk ana toplamda Ayn-i Arafat, Ayn-i Huneyn, Zemzem kuyusunun çatısı, Anbe kanallarının tekmili ve Numan Vadisi'ndeki havuzların imareti için 116.434,5 kuruşluk bir harcama gerçekleştirilmiştir.¹⁷

Tüm bu tamir, tesviye ve onarım çalışmalarında ve bunlar için yapılan harcamalar sonucunda bayındırlık çalışması olarak birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Öncelikle su kanallarının yağmur ve sel suları karşısında korunması için duvarlar ve setler inşa edildi. Mevcut binalar ve duvarlar tekrardan onarıldı. Kanallar içerisindeki birçok oluk ve kanal teşkilatı onarılarak yenilendi. Bazı yerlerde suyun teraziye alınması açısından kanallarda yükseltilmeler yapıldı. Bazı yerlerde de suyun bekletilmesi ve dağıtılma-

16 A.y.

17 MAD, No: 6210, s. 2-3.

sı yönünde havuzlar inşa edildi. Bu açıdan mevcut havuzların onarımı da gerçekleştirildi. Çeşitli yerlerde kanallar veya oluklar daha uygun yerlere nakledildi. Su kanalları için yeni güzergahlara ilişkin kazı ve su arklarının gömülme işlemleri uygulandı. Bu noktada bilhassa arazilerin açılması ve hazırlanması yönünde çalışmalar yapıldı. Yapılan bu faaliyetlerle farklı noktalarda nakiller de gerçekleştirilmiş oldu. Yine bu alanda olmak üzere Zemzem kuyusunun çatısı da onarılmış oldu.

Mekke'deki su yolları üzerinde yapılan önemli bir diğer harcama alanı da temizlikle alakalıdır. Ayn-i Arafat ve Ayn-i Huneyn su yollarında ayrı ayrı yapılan temizlik çalışmaları için toplam 23.848,5 kuruşluk bir harcama yapılmıştır. Bu yönde öncelikle Mekke'nin aşağı kısmıyla birlikte Numan Vadisi'nden Bereketi Maçin'e kadar Ayn-i Arafat suyu temizlenmiştir. Yapılan temizlik çalışmasında su kanallarını dolduran kum ve toprak boşaltılarak kanallar için toprağın kazınmasıyla su arkları düzenli bir şekilde gömülmüştür. Yine Ayn-i Huneyn suyu, Arafat suyuyla aynı noktaya kadar temizlendi.¹⁸

Görüldüğü üzere yukarıda da belirtildiği gibi Mekke'deki su yollarının ve Zemzem kuyusunun çatısının tamiri ile bu su yollarına ilişkin yapılan temizlik çalışmalarını kapsayan harcamanın tümü 140.282,5 kuruşu bulmuştur. Bu rakama 1712 yılındaki keşiften aktarılan 74.769 kuruş eklendiğinde 1713'teki bu mufassal tamir ve temizleme çalışmasının tüm masrafı 215.051,5 kuruş olarak belirlenmiştir.

Sonuç

İnsanoğlunun, yaratılıştan beri öncelikli ihtiyaç duyduğu su, tarih boyu önemini korumuştur. Dönem dönem toplumlar arasında savaflara sebep olan su, İslam inancı ölçüsünde bir hayır vesilesi olarak ulvî bir noktaya ulaşıp asıl hedeflerinden birine mazhar olmuştur. Artık bundan sonra Müslüman toplumlar arasında çok önemli bir hayır vesilesi olarak görülen su, Türk toplumunda da bu yöndeki yerini rahatlıkla alabilmiştir. Bu noktada dünya üzerinde büyük bir medeniyet kuran Osmanlılar su noktasında da eşsiz eserler ve hayırları ortaya koymuştur. Özellikle kutsal mekânlarda ve suyun ihtiyaç olarak çokça hissedildiği yerlerde yapılan hayırlar Osmanlı toplumunda inanç noktasında zirvelere çıkmıştır. Bu husus Harameyn'i gündeme getirdiği gibi bu yönde vakıfları ve şahsî teşebbüsleri de artırmaktaydı. Osmanlıların yıllardan beri önem verdikleri bu kutsal beldelerde bulunan su yolları devletin gerek yöneticileri gerekse zengin hayırseverleri açısından bulunmaz bir nimetti. Her fırsatta dile getirilen ve değerlendirilen bu husus ayrıca Osmanlılarda Mekke gibi kalabalık bir şehrin en önemli ihtiyacının giderilmesini de gündeme getirmekteydi.

Öte yandan bu nokta devlet açısından şehircilik ölçüsünde de hassasiyetli bir yapıya bürünmekteydi. Osmanlıların kendi idarelerinde dönem dönem Mekke'deki mevcut su yollarının tamiri ve onarımı şeklinde girdikleri

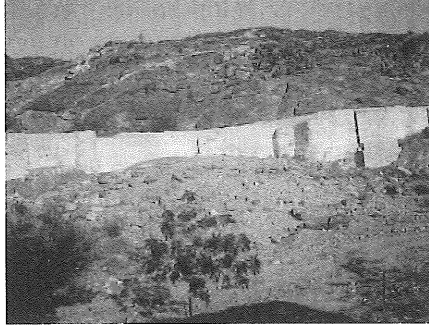
18 MAD, No: 6210, s. 3.

bu hizmet aslında modern bir devlet anlayışı ölçüsünde tam bir bayındırlık faaliyetini de sergilemekteydi. Zira modern şehircilik anlamında şehrin idari yetkilileri nezdinde yapılan bu tamirler bunun açık bir delilidir. Üzerinde durduğumuz 1713 tarihli Mekke su yollarının tamir ve temizliği de aynı şekilde şehrin kadısı başkanlığında oluşturulan bir komisyon tarafından gerçekleştirilmiştir.

Titizlikle takip edilen tamir ve temizlik faaliyeti sonrası 1713'te şehrin uzun bir dönem en önemli su kaynaklarından biri olan Ayn-i Zübeyde su yolları Mekke halkının ve hac dolayısıyla buraya gelenlerin istifadesine sunulmuştur. Bu yönde içerisine kum ve toprak dolan kanallar temizlenip, gerekli yerlere yeni güzergahlar eklenmiştir. Ayrıca Arafat gibi yüksek mevkiilere ulaştırılmasında taşların kırılması ve mevcut su yolunun ıslahı şeklinde çalışmalar ortaya konulmuştur. Böylece şehir halkının kullanımına sunulmak üzere oluşturulan yeni kanallardan arklar vasıtasıyla hemen hemen gerekli noktalara ulaştırılan yerlerde çeşmelerden su akıtılmıştır. Osmanlıların tamir edip yeniden kullanıma hazır hale getirdiği o kanallar ve çeşmeler yakın zamana kadar da milyonlarca insanın ihtiyaçlarını gidermiştir. Büyük bütçelerle gerçekleştirilen bu çalışmalar Osmanlılar için bundan sonraki dönemlerde de sürdürülmüştür.

EKLER

Ek 1: Ayn-i Zübeyde Su Kemerlerinin Arafat'ta Yer Alan Bir Bölümü

Ek 2: Mimar Sinan'ın Çizimleri Üzerine II. Abdülhamid'in Geliştirdiği Mekke'deki Su Yollarına Ait Kroki

